

Совет тарихшунослигида «босмачилик харакати»га карши олиб борилган кураш тарихига, яъни голиб томон тарихига оид кўплаб адабиётлар, тарихий асарлар бор-у, аммо маглуб томон — «босмачилик харакати»нинг ўзи тўғрисида илмий тадқиқотлар деярли яратилмади. Хорижий мамлакатларда эса бунинг акси: хорижий адабиётда «босмачилар» хақида хилма-хил асарлар яратилган. Шунинг учун ҳам, масалан, 1986 йилда Москвада нашр қилинган А.И.Зевелев, Ю.А.Поляков, Л.В.Шишкиналарнинг «Басмачество: правда истории и вымысл фальсификаторов» монографиясида асосан инглиз, француз, немис ва бошқа Европа тилларида чоп қилинган адабиётлар таҳлил қилинган, холос. Хорижий Шарк халқлари тилларида «босмачилик харакати» бўйича эълон қилинган асарлар эса совет историографиясида ўз ифодасини топган эмас. Холбуки, Ўрта Осиёда 1918—1935 йилларда олиб борилган «босмачилик харакати» тарихи фақат Гарб эмас, балки Шарк муаллифларининг тадқиқотлари ёки шу харакат катнашчиларининг хотиралари асосида ҳам ёзилиши керак. Айниқса, замона зайли билан ватанни тарк этиб, ўзга юртларга кетиб қолган ватандошларимизнинг эсдаликлари чуқур ўрганилмоғи лозим. Маълумки, 1927—1932 йилларда Туркияда Туркистоннинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётини ёритувчи «Янги Туркистон» журнали нашр қилинган. Бу журнал Бухоро Халқ Совет Республикаси Марказий ижрокўмининг собик раиси, 1922 йилда Афғонистонга, 1923 йилда эса Туркияга ўтиб кетган, Бухородаги жадиъчилик харакатининг пешкадамларидан бири, 1909—1910 йилларда Истамбулда ўқиган Усмонхўжа — Усмонхўжа Пўлатхўжаев томонидан ва шу кишининг муҳаррирлигида ташкил қилинган. Журнал саҳифаларида «босмачилик харакати» тарихини холисона баён этувчи кўпдан-кўп мақолалар ҳам босилган. Мустафо Чўкаев томонидан Францияда нашр қилинган «Ёш Туркистон» журнали ҳам тарихимизга, жумладан, «босмачилик харакати» тарихига оид кўплаб материаллар бериб борган.

Бу мавзунинг ҳар томонлама тадқиқ этишда «босмачилик харакати»да катнашган кучларнинг миқдори, ахволи, имконияти, қудрати, кураш шакли ва услублари, галаба қозониш ва енгилиш сабаблари, харбий стратегия ва тактикаси, таниқди кўрбошиларнинг таржимаи холи, ижтимоий ва диний қарашларини гавдалантирувчи асарлар етарли даражада яратилгани йўқ. Қолаверса кўрбошилар ва уларга раҳнамолик қилган дин арбобларининг халққа мурожаатномалари, совет ҳукумати вакиллари билан олиб борган музокараларига оид ҳужжат ва материаллар тарихчилар томонидан янада чуқур ўрганилиши лозим.

Мазкур харакат тарихини холисона ўрганиш ва янгича баҳолаш билан боғлиқ яна бир муҳим масала бор. У ҳам бўлса Москва ва Санкт-Петербургдаги махфий архивларда сақланаётган манбалар билан танишиш ва уларни ўрганишдир. Масалан, РГАСПИ

архивининг 61, 62 ва 122-фондларида РКП(б) Марказий Кўмитаси Туркистон бюроси, РКП(б) ва ВКП(б) Марказий Кўмиталарининг Ўрта Осиё бюроси, 122-фондида РКП(б) МК, РСФСР ХКС ва Бутунроссия Марказий Ижроия Кўмитасининг Туркистон иши билан шугулланувчи комиссияси фаолиятига оид хужжатлар сақланган бўлиб, бу муассасалар 1919—1934 йилларда Тошкентда жойлашган ва фаолият олиб борган эди.

Россия Федерацияси Харбий давлат архивининг 110, 149, 278, 238, 256, 125 ва 131-фондларида Туркистон fronti армиялари бошкармаси, Фаргона fronti 3-Андижон — Ўш жанговар группаси штаби, Закаспий fronti бошкармаси, Еттисув Шимолий фронт бошкармаси ва бошка фронтларнинг архивлари сақланмоқда. Худди шунингдек, ГАРФ архивида ҳам Ўрта Осиё тарихига оид бир катор архив фондлари бор. Бу архивларда 1918—1924 йиллардаги Туркистон ва Бухоро ҳукуматларининг Москвадаги мухтор ваколатхоналари, шунингдек, Ўзбекистон ҳукуматининг СССР ҳукумати ҳузуридаги Мухтор ваколатхонаси фондлари мавжуд. Санкт-Петербургдаги архивларда эса Туркистон мухторияти хақидаги хужжатлар сақланмоқда. Бу архив фондларини чуқур ўрганмасдан туриб Ўзбекистоннинг 1917—1935 йиллардаги тарихини, хусусан, «босмачилик харакати»нинг ҳаққоний тарихини яратиш махолдир. Бундан ташқари, ўша давр вақтли матбуотининг катта бир қисми Москва, Санкт-Петербург кутубхоналарида, ихтисослаштирилган омборларда сақланмоқда. Масалан, Туркистонда нашр этилган шундай газета ва журналлар борки (масалан, «Туркестанский голос», «Туркестанское слово», «Щит народа», «Голос Семиречья», «Знамя свободы», «Бухоро ахбороти», «Инкилоб куёши»), уларни Тошкентдаги кутубхоналардан топа олмаймиз. Уларнинг талайгина қисми Москвадаги Ленин номидаги давлат кутубхонасининг Химки шаҳридаги филиалида, собиқ Россия Фанлар академияси Ижтимоий фанлар илмий ахборот институти кутубхонасида сақланмоқда.

Ўзбекистон Миллий хавфсизлик хизмати архивида ҳам «босмачилик харакати»ига оид материаллар борки, уларни ҳам атрофлича ўрганиш бу харакат тарихини ҳаққоний яратиш ишига ёрдам бериши шубҳасиздир. Фикримиз исботи учун куйида бу харакатга бошчилик қилган кишилардан бири Носирхон тўра Саидқамолхон Тўраев хақидаги маълумотни келтирамиз.

Носирхон тўра наманганлик мударриснинг ўғли бўлиб, отасининг мадрасасида таҳсил кўради. Бухорода ўқийди. Сўнгра Наманганда бош мударрис сифатида бутун Фаргона водийсида катта шухрат қозонади. Чоризм салтанати ағдарилгандан сўнг у ижтимоий фаолият билан шугулланиб, Наманган шаҳар думасига сайланади. 1917 йил 26—29 ноябрда Кўкон шаҳрида бўлиб ўтган Ўлка мусулмонларининг IV курултойида катнашади ва Туркистон мухторияти ҳукумати таркибига аъзо бўлиб қиради ҳамда Халқ маорифи вазири этиб тайинланади. Мухторият конга белангач, Носирхон тўра таъқибдан қочиб, яшириниб яшайди. Аммо бир йил ўтгач, очик фаолиятга ўтади ва 1923 йилга қадар Наманганда «Махкамаи шаръия» диний бошкармасига раислик қилади.

ОГПУ хужжатларида ёзилишича, Носирхон тўра диний соҳада фаоллик кўрсатиш билан бирга «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Наманган бўлимига аъзо бўлади ва бу ташкилотнинг Косон шаҳридаги тармоғини ташкил қилади. 1924 йилда Косондаги батрақлар уюшмаси бойларга қарши кураш бошлаб юборганида унинг ташкилотчилиги билан дехконларнинг оммавий чиқишлари юз беради. 1925 йили Носирхон тўра советларга қарши фаолияти учун ОГПУ қарори билан хибсга олинади ва Ўрта Осиёдан чиқариб юборилади. У Оренбургда яшар экан, татар рухонийлари билан яқин алоқада бўлади. У ўзининг кўрган-билганларини «Оренбург мактублари» эсдалигида баён этади.

1928 йил охирида сургундан қайтиб келиб, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон шаҳарларида бўлади.

20-йиллар охири — 30-йиллар бошларида Ўзбекистонда зулм, ҳақсизлик, адолатсизликка қарши «босмачилик ҳаракати»нинг янги тўлкини бошланади. «Босмачилик»қа қарши қураш баҳонасида кўплаб бегуноҳ кишилар жисмонан йўқ қилинади. Шундайлардан бири Носирхон тўра ҳам большевиклар томонидан отиб ташланади.

Фитрат 1937 йил 25 октябрда бўлиб ўтган тергов жараёнидан кейин бундай баённомани имзолашга мажбур бўлган: «Бизнинг ташкилотимиз «босмачилик ҳаракати»га катта аҳамият берган ва унга совет ҳокимиятига қарши фаол қураш олиб боровчи қурол сифатида кўпдан-кўп умид боғлаган эди. Биз «босмачилик» бўлгуси буржуа миллий давлати миллий армиясининг тугилиши, деб қараганмиз. Шунинг учун ҳам Муинжон Аминов, Ота Хўжаев (Отахўжа Пўлатхўжаев — муаллиф), Усмон Хўжанинг фаол иштирокида Файзулла Хўжаев «босмачилик ҳаракати»га бевосита раҳбарлик қилиш билан машғул бўлди. Қулоқ-миллатчилик ишлари остида ташкил қилинган «босмачилик ҳаракати»ни РСФСР ҳукумати олдидаги совет ҳокимияти принциплариға қарши қаратилган халқ ҳаракати, деб билганмиз».

Ўйлаймизки, Фитрат терговчи томонидан ёзилган ва сохта фактларға асосланган бу баённомани жисмоний тазйик остида тасдиқлаган бўлса-да, унда «миллий иттиҳод»чиларнинг «босмачилик ҳаракати»дан қузатган мақсади умуман тўғри ифода қилган.

«Миллий иттиҳод»нинг истиқдолға эришиш мақсадида бошлаган фаолияти шунга олиб келдики, 1920— 1924 йилларда Мулла Абдулқаҳҳор, Жўра Амин, Му род Мешқоб, Митан Полвон ва бошқа кўрбошилар раҳбарлигидаги совет давлатиға қарши ҳаракат бутун Зарафшон водийсини қамраб олди. Фарғона водийсида ҳам аҳвол шундай эди. Бу ҳаракат иштирокчилари хорижий давлатлар билан ҳам алоқа ўрнатдилар.

Совет даврида «босмачилик ҳаракати» номини олган, иштирокчилари эса «аксилинқилобчилар» ва «халқ душманлари» деб қораланиб қелинган қуролли ҳаракат ана шу тарзда большевикларнинг Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистондаги мустамлақачилик сиёсатиға қарши бошланди. Шунинг учун ҳам бу ҳаракат мустақиллик даври тарихчилари томонидан Туркистонда совет режимиға қарши қуролли ҳаракат ёхуд истиқлолчилик ҳаракати сифатида талқин этилиб қелинмоқдаки, бу мутлақо тўғридир.

Тарихий ҳужжатлардан шу нарса маълумки. 1909 йилда Туркистонда 7 миллион аҳоли яшаган. Шундан 2,5 миллиони ўзбеклар, 2,4 миллиони қозоқ-қирғизлар, 1,3 миллиони тожиклар, 0,6 миллионини эса руслар ташкил этган. 1920 йилги аҳоли рўйхатиға кўра, Туркистон республикасида 5 миллион 250 минг аҳоли яшаган. Демак, 11 йил ичида Туркистон аҳолиси кишиға қамайиб кетган. Қолбуқи, аҳолининг табиий ўсиши чор ҳокимиятининг бошқа ўлкалариға қараганда Туркистонда юқори бўлган. Қолаверса, шу давр ичида ички Россиядан кўплаб кишилар Туркистонға кўчириб қелтирилган. Шундай экан, нега бунчалик аҳоли қамайиб кетган? Бунинг асосий сабаби 1916 йилги миллий-озодлик ҳаракати ва инқилобнинг дастлабки йилларида кўплаб кишиларнинг қирилиб қетишидир. Статистик маълумотларға қараганда, фақат фуқаролар уруши оқибатида чор салтанатида 1921 йилға қадар 800 мингдан зиёд киши ҳалок бўлган, шундан 200 мингдан зиёди Туркистонға тўғри қелади. Қарийб 140 миллион аҳолилик мамлақатда уруш йилларида 800 минг киши ҳалок бўлган бўлса, 7 миллионлик аҳолиға эға бўлган Туркистонда 200 мингдан ортиқ киши маҳв этилган. Демак, бошқа ўлкаларға қараганда

Туркистонда кўпрок кон тўкилган. Аник бўлмаган маълумотларга кўра, дашноклар бандаси томонидан 1918 йил ва 1919 йилнинг биринчи чорагида чорагида Маргилонда 7 минг, Андижонда 6 минг, Наманганда 2 минг, Бозоркўргон билан Кўкон ўртасидаги кишлокларда 4,5 мингга якин ахоли ўлдирилган, азобланган. Халкнинг бу сингари дахшатлар билан ортик мураса килиши мумкин эмас эди.

Миллий истиклолчилик харакати тарихидек кенг камровли масалани хар томонлама ёритиш учун шу харакатнинг юзага келишига асосий сабаб бўлган Туркистон мухториятининг зўравонлик йўли билан туга- тилиши ва дашнокларнинг совет хокимияти номидан иш кўриб, Фаргона халкига нисбатан килган ёвузликлари хакидаги хакикатни аниклаш ва юзага чикариш мухим ахамиятга эга. Дашнокларнинг Фаргона водийсидаги ёвузликлари ўз даврида Туркистон хукуматининг айрим миллий рахбарлари томонидан кескин фош этилган, уларнинг айримлари ўша танкидлари хам сабаб бўлиб 30-йилларда катагон килинган.

Дашнокларнинг Андижон уездида олиб борган боскинчилик харакатига жавобан бошланган куролли харакат тўгрисида Турор Рискулов бундай ёзган эди: «Босмачилар Андижон шахрида бирмунча муваффакиятга эришдилар, натижада 70 та милтик, бир неча минг ўкка эга бўлишди. Дашноклардан иборат харбий калъа бу воқеада бутун айбни эски шахарликлар бўйнига юклади. Шу муносабат билан бўлинма митинги чакирилиб, Эски шахарни тинтиб чикиш учун карор кабул килинди. Тинтув бир хафта давом этди. Ўгирлик, котиллик, зўрлаш ходисалари содир бўлди. Тинтувдан сўнг эскишахарликларнинг кўпчилиги босмачиларга кўшилиб кетди.

Окибат шу бўлдики, бир неча кундан кейин 170 кишидан иборат дашноклар отряди босмачилар томонидан куршаб олинди ва битта колдирмай чопиб ташланди. Шундан сўнг ахолини босмачиларга ён босишда айблаш бошланди. 170 кишининг ўрнига шахар кўмитаси раиси Салаев бошчилигида 250 кишидан иборат отряд тузилди ва Кўконкишлокка хужум килиниб, биронта уй колдирмай ёкиб юборилди.

Кочиб кетган кишлок ахолисини 20 чакиримгача кувлаб боришди ва бирма-бир киличдан ўтказишди. Бошка бир отряд босмачиларга Сузук кишлоги атрофида дуч келди: босмачилар кишлокка кириб яшириндилар. Сузук куршаб олинди ва аёвсиз ўкка тутилди. Кишлокдан кочиб, дарё бўйига яширинган ахолига карата ўт очилди ва бирор-бир тирик жон колдирмай, кириб ташланди. Бир ойлар чамаси кўмилган мурдаларни итлар гажиб ётишди.

Бозоркўргонга борган Коновалов бошчилигидаги учинчи отряд эса, иложи борица ўз харакатини сир тутишга интилди ва тахмин килганларидек, босмачиларга дуч келгач, кутилмаганда гойиб бўлдилар. Коновалов Бозоркўргонда кетар экан, кўшни Никольское кишлоги (хозирги Бозоркўргон билан Асака ўртасида жойлашган кишлок — муаллиф) даги русларга Бозоркўргонни босмачилардан тозалашни топширди ва бу кишлокни Никольскоедаги рус «кулок»лари уч хафта давомида обдон «тозалашди». Аввалига, шунчаки талон-торож килишди, сўнг хеч нимани сўраб-суриштирмай, эркаларни босмачиларни кўллаб-кувватлагани, болаларни эса, бир неча йилдан сўнг босмачи бўлиб етишиш мумкинлиги учун отиб ташладилар. Нихоят, улар ахолига улганларни кўмиш ўчун рухсат беришди. Халк мурдаларни олиб, диний урф-одатларни бажо келтираётганида, «кулок»лар такрор хужум килиб, намоз ўкиётганларнинг хаммасини ер тишлатди...

Дашнок ва кулокларнинг бу хил харакатлари (бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин) босмачилар сафининг яна хам кенгайишига сабаб бўлди».

Кўрбошилар ўз сафларини мустахамлаш, курол- ярог сотиб олиш ва озик-овкат билан

таъминланиш учун кишлок аҳолисига солиқ солганлар, иродаларига бўйсунмаган кишиларни жазолаганлар. Масалан, Козок кўрбоши Андижон шаҳридаги Уйлик даҳасининг элликбошиси Тўхтасинга куйидаги талаб билан мурожаат этган: «Жаноби Исроилбек Гозий амрига мувофиқ бой синфига мансуб аҳолидан тезлик билан 300 минг сўм тўплаб, уни мусулмон аскарлари фойдасига келтиришингизни талаб этаман. Пулни келтириш пайсалга солинадиган бўлса, катъий жазоланасиз».

Шу даҳа оксоқоли Мухтор охунга келган хатлардан бирида бундай дейилган: «Шошилинич тарзда ўзига тинч бойлардан исломнинг жасур лашкарларига ёрдам ва хайрия учун марказий банк ҳисобидан бир миллион сўм пул йигиб топширишингизни буюраман... Исломи кўшинлари бош кўмондони Шерматбек Гозий».

Жалабек кишлоғи аминига Умрзоқ кўрбоши эса мана бу хатни йўллаган: «Шерматбек Гозий фармонида кўра, сиз 3 кун муддат ичида кўшинлар учун 100 минг сўм тайёрлаб кўйинг. Айтилган фурсатда бажармасангиз, аёвсиз жазоланасиз. Пулни бой ва камбағаллардан мутаносиб тарзда йигинг».

Пойтуғ ҳокими Аскар Алидан Чўнг Бағиш оксоқолига 1921 йил 23 мартда келган хатда эса бундай сўзлар айтилган: «Ушбу билан барча элликбошиларга маълум қиламан ҳамда буюраманки, мусулмон кўшинларининг бош кўмондони баҳодир Шерматбекнинг амрига мувофиқ Мулла Абдукарим Мулла Мухаммад Назар Охунов халқ қозиси этиб тайинланди. Шундан эътиборан у барча ишларни шариат асосида кўра бошлайди. Васика, никоҳ, мулк ва бошқа масалаларнинг ҳаммаси шариат асосида кўрилади. Бу ҳақда бутун аҳолини хабардор қиламанки, бундан кейин ҳамма халқ қозисига мурожаат этсин».

Бундай ҳужжатлар шундан далолат берадики, агар қуролли ҳаракат галаба қозongan тақдирда ҳам Ўзбекистонда замонавий дунёвий давлат эмас, балки диний кадриятлар устуворлик қилган давлат тузуми барпо этилган бўларди. Шунга қарамай, айтиш жоизки, большевизмга, совет давлатининг мустамлакачилик сиёсатига қарши қураша оладиган бошқа бирор куч бўлмагани учун бу тарихий вазифани ҳаракат раҳбарлари ўз зиммаларига олдилар.

Партия, совет ва ҳарбий ташкилотларнинг жойлардаги фаолиятларида ўта сўллик ва зўравонликка йўл қўйганликлари ҳам маъқул ҳаракатнинг авж олишига сабаб бўлди. Шу нуқтаи назардан Туркистон Халқ Комиссарлари Совети ва Фарғонада «босмачилик»га қарши қураш бўйича тузилган «учлик»нинг раиси К.С. Отабоевнинг 1922 йил 25 февралда Андижон уезди масъул ходимлари билан ўтказган кенгашдаги каттагина нутқи эътиборга сазовор. У кенгашда «босмачилик»ни ҳарбий куч билан тугатиб бўлмаслигига иқрор бўлиб, тўрт йиллик қураш давомида Фарғонанинг маҳаллий шароити, турмуш тарзи, умумий ҳолати ҳисобга олинмагани, шунинг учун ҳам бу ҳаракатнинг миллий тус олганини айтиб, бундай дейди: «Босмачилар ўзларини дин ҳимоячилари ва русларнинг душмани деб эълон этдиларки, бу билан улар маҳаллий туб аҳолининг ҳурматини қозонмоқчи бўлдилар. Большевизм билан қураш олиб боришни босмачиларга оқ гвардиячилар ўргатди. Босмачилик...вақт ўтиши билан ўз жараёнида диний ва миллий тус ола бошлади».

Маъқул йигилишда Ёқубжон Исакулов сўз олиб, бундай дейди: «Ҳарбий кўмондонликда жойлашиб олган шахсларнинг маҳаллий аҳоли турмуши ва психологияси билан таниш бўлмаслиги туфайли ҳозирги вақтга босмачиликни тугатиш имкони бўлмаяпти. Жазо органлари бошида европалик ўртоқлар жойлашиб олганларки, улар ҳам маҳаллий аҳоли психологияси билан таниш бўлмасдан, қандайдир ярамаснинг ёлгон чақуви бўйича

масъул мусулмон ходимларни судга бердилар ва ҳатто отиб ҳам ташладилар, бу эса босмачиликни тугатиш масаласида мусулмон ходимларнинг совиб кетишга сабаб бўлди». 1922 йил 12 майда Туркистон Компартияси Марказқўмининг V пленуми «Босмачилик билан курашиш ва ТКПнинг Туркистондаги навбатдаги вазифалари» масаласини муҳокама қилди. Пленум ишида РКП(б) МК Туркистон бюроси аъзоси С. М. Гусев, РКП(б) МК аъзоси Г.К.Орджоникидзе катнашдилар. Марказқўм қотиби Н.Тўракуловнинг маърузаси бўйича муҳокамада К.С.Отабоев, Врачев, И. Хидиралиев, Бурнашев, Казарин, Миржамолов, Султон Хўжаев, С.И.Гусев, Юдовкин, Соловьев, Г.К.Орджоникидзе сўзга чиқдилар. К.С.Отабоев ўз нутқида Фарғонадаги аҳвол сабабларини билмагунча бу масалани ҳал этиб бўлмаслигини таъкидлаб, бундай деди: «Фарғонада рўй берган воқеа босмачилик эмас, балки халқ кўзголонидир. Босмачилик ундан олдин бўлган. Вазиятни ҳисобга олишдаги уқувсизлигимиз туфайли дастлабки йилларда «Йўқолсин бойлар, дин, шариат! Яшасин совет ҳокимияти!» каби шиорлар остида совет ҳокимияти ўрнатилди...» К.С.Отабоев қимга қарши кураш олиб борилган бўлса, халқ оммаси шу «жабрдийдалар»га хайрихоҳ бўлганлиги ҳақида сўзлаб, шундай деди: «Хожимат эшон (собик авлиё) аҳоли хурматини қозониб, узок вақт давомида босмачиликни бошқаради. Бу ерда иқтисодий сабаблар бор эди: майда кустар қорхоналарнинг миллийлаштирилиши, пахта заводларининг ёпиб қўйилиши натижасида бир гуруҳ ишчилар босмачилик қучоғига ташландилар. Биз ўрток Ленинга суикасд қилиниши муносабати билан бойларни суикасдликда айблаб, қамқорхоналарга ташладик. Биз аҳолининг барча нуфузли қатламларини қувиб юбордик ва босмачилик советларга қарши ҳаракат тусини олди, бутун аҳоли томонидан қўллаб-қувватланди, диний урф-одатларни ва миллатни большевиклардан ҳимоя қилишга отланди. Босмачилик билан кураш бошланган эди, аммо бу кураш уни тугата олмади. Бу ҳам босмачиликнинг ривожига янги сабаб бўлиб хизмат қилди». Қўрамизки, советлар «босмачилар»га қарши курашиш жараёнида тинч аҳолига ҳам бекиёс даражада қатта жабр-зулмлар қелтирди ва шунинг натижасида улар қуролли ҳаракатга қўпроқ ёрдам бердилар. Мазкур ҳаракатнинг узок йиллар мобайнида давом этишининг сабабларидан яна бири совет жазо муассасаларининг фаолияти билан боғлиқ. Улар, миллий таркибига қўра, руслардан иборат бўлиб, туб аҳолининг истак-хоҳиши билан мутлақо ҳисоблашмас эдилар. Улар аҳолини бекордан-бекорга отиб, қамқорхоналарда қийнаб, ушлаб турардилар. Шунинг учун ҳам К.С.Отабоев ўз нутқида Туркистонда «босмачилик» маҳаллий аҳолининг ўз қучи билангина тугатилиши мумкинлигини, ЧК органларидаги Иванов, Петров каби ходимларнинг маҳаллий халққа ёт қишилар бўлганлиги сабабли уларнинг бу ҳаракатга қарши танлаган кураш усул ва услублари самара бермаслигини, «босмачилик»га қарши курашиш учун жазо органларини, ҳарбий инқилобий қенгашларни, совет-партия муассасаларини маҳаллий ходимлар билан тўлдириш ва бу ишни уларга топшириш зарурлигини айтади. И.Хидиралиев ўз нутқида К.С.Отабоевни қўллаб-қувватлаб, шундай деганди: «Ўрток Отабоев ўзининг қиска маърузасида Фарғонада юз бераётган даҳшатларнинг юздан биринигина қелтирди. Фарғонадаги ҳозирги аҳвол бизнинг ҳатоларимиз натижасидир. Авваллари пахта ва гуручнинг базаси ҳисобланган бир қатор йирик қишлоқлар эндиликда қаҳатчиликни бошидан қечирмоқда. Шунинг учун ҳам очликни қечирмоқдаларки, 20-йилда босмачилар жойлашган жойлардан қизил аскарларнинг овқатланиши учун озик-овқатларни олиб қичиб кетиш методи қўлланган. (Шунинг учун ҳозир у ерда қаҳатчилик ҳукм суриб, ҳатто экиш учун ҳатто уруғ ҳам етишмаяпти.)

Натижада биз ахолини очликка дучор килдик. Сўнгра шариатни хакорат килиш масаласидаги номаъкулчиликларни ҳам таъкидлаш зарур, мадрасалар казармаларга айлантирилди. Босмачилар билан курашда халок бўлганлар диний расмларсиз дафн килинмокда. Буларнинг хаммаси махаллий ахолини газабга келтирмокда. Булар махаллий ахолининг нафратини уйготмокда, деб айтган ходимлар миллатчиликда айбланмокдалар ва таъкиб этилмокда. Шу боис улар совет хокимиятидан босмачилар томонига ўтиб кетмокдалар...

Босмачилар билан курашиш учун тузилган махаллий полклар таркатилиб юборилмокда. Хаттоки ўрток Зиновьев босмачилар билан курашиш учун «бегона»ларга, яъни махаллий ахолига биронта ҳам милтик бермаслигини эълон килди... Петерс отряди тинч ахолидан 130 кишини килич билан чопиб ташлади, худди шундай фожеа Андижон уездида ҳам содир бўлди. Босмачилар кетганидан сўнг тинч ахолидан 45 киши сўйиб ташланди. Петерс отряди шундай хатти-харакатлари билан шугулланаётган бир пайтда, ўрток Эйхманс фармонига кўра, сиёсий бўлимда махаллий масъул ходимлар устидан тергов ишлари олиб борилмокда. Бундан Тошкент ҳам, Марказ ҳам хабардор. Эндиликда сиёсий ён беришлар билан ўша вақтда килинган хатоларимиз жазосини тортаяпмиз».

Врачев Бухорода авж олган «босмачилик» хакида тўхталиб, бу ерда харакат маълум маънода халк кўзголови, исёни характерига эга бўлаётганини кайд этиб, «босмачилик»нинг Самарканд, Закаспий, Сирдарё вилоятларида ҳам ривожланиб бораётганини асослаб беради ва шундай огир вазиятда Фарғонада хато сиёсат олиб борилаётганини танкид килади.

Куролли харакатда минтакалар, миллий районларнинг ўзига хослиги билан боглик фарклар, хусусиятлар ҳам бўлган. Масалан, Туркменистондаги Жунаид- хон бошчилигидаги харакат билан Тожикистондаги Иброхимбек рахбарлигидаги харакатда, Фарғона водийсидаги Мадаминбек бошлик харакат билан водийнинг киргиз ахолиси яшаган Мухиддин, Жонибек кози каби кўрбошилар бошлик харакатда талайгина миллий ва махаллий хусусиятлар бўлганки, буларни эътибордан четга колдирмаслик керак. Шу билан бир каторда советларга карши куролли харакатда кайси минтакада бўлишидан катъи назар кўпдан-кўп умумийликлар бўлган ҳамда курашувчи гурухлар бир-бирлари билан ўзаро кўшилиб кетганки, шунинг учун ҳам мазкур харакатни атрофлича ўрганмай туриб унга тўгри бахо бериб бўлмайди.

Ўйлаймизки, миллий истиклол харакати хакидаги янги далиллар, хужжатлар, материаллар, фикр ва мулохазалар канчалик кўп бўлса, тарихимизнинг бу гоят мураккаб даврини тўгри талкин ва тахлил килиш имконияти ҳам шунчалик кўп бўлади.

Наим Каримов